

121 ГОДИНИ ОТ ИЗБУХВАНЕТО НА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1903 Г.

подполковник гл. ас. д-р Калин Ранчев
Военна академия „Г. С. Раковски”

Абстракт: В доклада са разгледани по-важните събития от развитието на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, дейностите преди и по време на въстанието, както и е дадена хронологията на Илинденско-Преображенското въстание. Събитията от хронологията са изложени в сбита форма, без подробното им описание, като се проследяват в хронологичен ред от избухването им до потушаването им.

Ключови думи: Илинденско-Преображенско въстание; Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация; хронология на събитията

*„Да живееш значи да се бориш.
Поробеният – за свобода, а свободният – за съвършенство“¹.*

*„20 юлий². Свети Илия разпрегна гръмовната си колесница, пре-
доставяйки на робите, които го тачат, да загърмят вместо него по
македонската земя“³.*

*„Има дни, които променят живота на човека – след тях той вече
не същият. Има дни, които преобразяват народи – тогава те коват*

собствената си история и правят съдбовен избор, който предопределя бъдещето им за десетилетия напред. Такъв ден за българите в Македония и Одринска Тракия е 20 юли 1903 г. Тогава робите дръзват да се противопоставят на тиранията и със собствената си саможертва доказват, че са достойни да бъдат свободни. Началото на Илинденско-Преображенското въстание е денят на техния избор, който предопределя бъдещето на целия български народ. Илинден, Преображение, Кръстовден ... За българите това вече не са само празници от църковния календар, а стълбове, които крепят народната памет и националното самочувствие. Те ще бъдат здрави и непоклатими, докато живее споменът за всички онези именити или безименни българи, които през лятото на 1903 г. проумяват, че за да имаш свобода, първо трябва да я пожелаеш, а после – да се пожертваш за нея.“
(Eldarov et al. 2003, p. 5).

С подписването на Санстефанския прелиминарен мирен договор между Руската империя и Османската империя – 9 февруари 1878 г. – в турското градче Сан Стефано се слага край на Руско-турската война (1877 – 1878 г.) и се урежда, макар и неокончателно, обособяването на Трета българска държава след близо пет века османско владичество в България. По силата на Берлинския договор от 1 юли 1878 г., който е заключителният документ от Берлинския конгрес (1 юни – 1 юли 1878 г.) в пределите на Османската империя са върнати отново Македония и Одринска Тракия. Въпреки изселническата вълна и асимилационната политика на гръцката и сръбската пропаганда, тези области запазват българския си характер – българите продължават да бъдат мнозинство. „Според статистиката на известния български етнограф Васил Кънчов, публикувана през 1900 г., в пределите на географската област Македония живеят 2 258 224 души, от които 1 181 336 българи (52,31%), 499 204 турци (21,11%), 228 702 гърци (10,43%), 128 711 албанци (5,7%), 80 767 власи (3,58%) и 139 504 представители на други националности, от които половината евреи (6,17%). През същата епоха в Одринска Тракия (Одрински вилает) живеят 968 675 души, от които 410 407 българи (42,37%), 366 779 турци (34,77%), 180 612 гърци (18,64%) и 40 877 евреи, арменци, цигани и други (4,22%)“ (Eldarov et al. 2003, p. 7). Договорът предвижда в империята да се въведат реформи, като в районите с не турско население да се въведе вътрешна административна автономия, но добрите пожелания остават само на книга (Panayotov et al. 1983, p. 18).

Останало след 1878 г. в пределите на Османската империя българско население продължава с неотстъпваща сила своята революционна дейност. Причината за това е тежкото социално-икономическо и политическо положение на местното българско население. Най-важна роля в освободителното движение на българите останали в пределите на Османската империя играе основаната през 1893 г. в Солун Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО). „Още в първите си програмни документи ВМОРО си поставя за цел да събуди „съзнанието на самозащита в българското население“ в Македония и Одринска Тракия, да разпространява сред него революционните идеи чрез устното и печатното слово и да подготви и повдигне „едно повсеместно въстание“ (Eldarov et al. 2003, p. 9).

Основната цел на Вътрешната организация е постигането в Македония и Одринско на политическа и административна автономия в рамките на империята. Това желание се основава на решенията на Берлинския конгрес и се свързва с мисълта, че при подходящи условия Македония ще може да се присъедини към България. В своите спомени Христо Татарчев, първият председател на Централния комитет (ЦК) на ВМОРО, споделя за вижданията за бъдещото развитие на Македония: „Разисква се на дълго върху целта на тази организация и по-сетне се спряхме върху автономията на Македония с предимство на българският елемент. Не можехме да приемем гледището „прямо присъединение на Македония към България“, защото виждахме, че туй ще срещне големи мъчности поради противодействието на Великите сили и аспирациите на съседните малки държави и на Турция. Минаваше ни през ума, че една автономна Македония сетне би могла по-лесно да се съедини с България, а в краен случай, ако това не се постигне, че ще може да послужи за обединително звено на една федерация на балканските народи“ (Panayotov et al. 1983, p. 18). На базата на изградената нелегална основа, за кратко време ВМОРО изражда силно развита структура, „състояща се от местни, околийски и окръжни комитети начело с Централния комитет в Солун“.

Институционалната връзка между двата периода в националноосвободителната революция е Българската екзархия. Като единствена легитимна институция призната официално от турските власти още от 1870 г. представляваща българското население в Македония и Одринска Тракия тя изпълнява не само църковно-религиозни, но и културно-просветни функции.

Изграждането и подготовката на въстаническата армия се явява основна стратегическа задача пред ВМОРО, с което се цели да се приобщи, организира и подготви цялото съзнателно българско население в Македония и

Одринска Тракия за предстоящата въоръжена борба. В подкрепа на тази цел териториалната структура на организацията е пригодена да обслужва конкретните изисквания на агитационно-организационния период. Но настъпилите промени през 1903 г.⁴ довеждат до това, че въстанието от една далечна перспектива се превръща във все по-близка цел. Тази промяна неизменно оказва влияние и върху териториалната структура на организацията, като нейно основно предназначение вече се явява обслужването на въстаническата стратегия. Взетите решения на Солунския конгрес от януари 1903 г.⁵ дават началото на преустройството на организационната структура, които са тясно свързани с подготовката и изготвянето на „един общ план за действие, изработен от вещи лица“. Солунските агенти довеждат на практика до обезглавяването на ЦК на ВМОРО, което налага част от неговите функции да се поемат от Задграничното представителство в София, което на практика остава единственото обединяващо звено в организационната структура. Ръководството на революционните райони своевременно изпълнява поставените му задачи по предоставяне на нужната информация за изготвянето на „един общ план за действие“. На базата на постъпилата информация от революционните райони, „Задграничното представителство съвместно с намиращите се в София ръководители на ВМОРО и симпатизиращите им военни дейци от ВМОК и офицерските братства изработват „Общ план и цел на въстанието“. Съгласно целите на плана настъпва и промяна в териториалното деление на новите революционни окръзи, като те от шест стават седем. За основа на новото деление „служи топографията, а не административното деление, било турско, било организационно. За делитбена граница между съставническите окръзи служи обикновено река, поле и подобни“. След края на Илинденско-Преображенското въстание териториалната структура на ВМОРО се възстановява в старите си организационни рамки. Последвалото изграждане на структура е подчинено на общите тенденции в развитието на националноосвободителното движение в следилинденския период (Eldarov et al. 2003, pp. 20 – 21).

Важен въпрос, който стои пред ръководството на ВМОРО в навечерието на въстанието е изграждане на такава организационна структура на въстаническата армия, която да осъществи нужната организация и управление. При изграждането ѝ е изходено от редица съображения: организиране на населението в подходящи подразделения, които най-пълно да отговарят на степента на неговата подготовка; отчитане на съотношението на силите и средствата; подобряване на ръководството и управлението от страна на висшестоящите ръководни въстанически органи, като по този

начин се създаде по-прецизно планиране на бойните действия. Окончателното оформяне на организационната структура на въстаническите сили и избирането на общо ръководство на въстанието в отделните окръзи става на състоялите се конгреси през 1903 г. В помощ на тази цел е използван богатия практически опит на четническия институт на ВМОРО, натрупан от създаването му през 1899 г. до 1903 г. Изхождайки от схващането, че за ръководители на въстанието трябва да се изберат лица с богат военнореволюционен опит, делегатите на конгресите избират единодушно доказали се революционери членове на ВМОРО, а също така и офицери от българската армия, споделящи идеите на организацията и дошли да се сражават в Македония и Одринско (Eldarov et al. 2003, p. 26).

„За върховен ръководен орган на въстаниците в Битолския окръг на конгреса в Смилево е избран Главен щаб. По спомените на войводата Славейко Арсов „Щабът се състоеше от три лица равноправни, чиито решения бяха безапелационни“. Определени са и техни заместници, които да ги сменят при нужда. С приемането на Въстаническият дисциплинарен устав, явяващ се регламентиращия документ, с който окончателно се оформя цялостната организационна структура на въстаническите сили в окръга. С него се регламентират правата, задълженията и наказанията от редовия въстаник до членовете на Главния щаб. „Според утвърдената структура „върховното ръководително тяло“ (Главния щаб) направлява въстанието на територията на окръга и поддържа връзка с команданетата останалите въстанически окръзи и с „външния свят“. При нужда щабът установява връзки и преговаря с „чужденци, посредници и неприятели“. От неговата компетенция е да издава заповеди, които трябва да се изпълняват безпрекословно“. Единственият орган, пред който щабът дава отчет за своята дейност е Конгресът, той е и органът, който може да му наложи наказание. Неговото свикване е задължение на Главния щаб, но той може да бъде свикан и по искане на районните горски началства, „когато се отнася до въпроси, касаещи се до самия щаб“. Освен дейностите регламентирани във Въстаническият дисциплинарен устав Главният щаб извършва следните дейности: „планирането на предстоящите бойни действия, разпределянето на новопристигащите от България чети по райони, назначаването при нужда на нови членове в състава на горските началства, разпределяне по райони на постъпилото въоръжение“. В Одринския окръг организационната структура е изградена с решенията на конгреса на Петрова нива. Управлението на въстаническите сили е оглавно от „Главно ръководно боево тяло“, но за разлика от Главния щаб неговите задачи не са регламентирани с правил-

ник или устав. Сведения за тях черпим от спомените на Христо Силянов и Христо Караманджуков, делегати и участници във всички заседания на конгреса. Функциите на боевото тяло са уточнени в девет точки след множество дебати и в резултат на продължителни обсъждания. „Подобно на Главния щаб в Битолския окръг Главното ръководно боево тяло е най-висшият команден орган на въстаническите сили в Одринския окръг, на който са подчинени всички четници и войводи“. Поради липсата на „устав или правилник за въстаническите бойни сили в Одринския и Серския окръг“ не може да се направи съпоставка на функциите им с тези на Битолския окръг – дейностите, които те извършват по време на въстанието показват, че те не се различават съществено от тях (Eldarov et al. 2003, pp. 27 – 29).

Въоръжаването на въстаническата армия е първостепенен въпрос, който заема централно място при подготовката на въстанието от ВМОРО, от чието решаване зависи крайният изход на въоръжената борба. Този процес протича с различна интензивност, като в него могат да се открият три периода, определящи се от степента на организираност на революционната дейност и от назрялата нужда за въстание (Eldarov et al. 2003, p. 47).

В съответствие на нуждите на революционното дело и за допринасяне на успеха на въстанието се обръща особено внимание на военното обучение на въстаническата армия, като то се явява основен и задължителен елемент при нейната подготовка. За пръв път то намира място още през 1896 г. в официалните документи на ВМОРО. В приетия устав и правилник на организацията на Солунския конгрес са заложени компонентите му, които към дадения момент съответстват на нуждите на въстаническото дело и на реалните за момента възможности. Близостта на въстанието, на което се гледа като на нещо предстоящо, поставя на преден план „морално-политическата подготовка чрез разпространяването на революционни идеи“, както чрез устна така и чрез писмена агитация в подкрепата му (Eldarov et al. 2003, p. 76).

Въстаническите въоръжени сили на ВМОРО, въпреки че по същество не могат да бъдат отъждествени с редовна войска, до голяма степен отговарят на това изискване. За разлика от редовните армии тяхното обмундиране не е строго уеднаквено в приетите ръководни документи. Единствено в чл. 5 от Правилника за селските чети е посочено, че освен въоръжението всеки един четник трябва да носи задължително гуна⁶ и опинци⁷. Поради факта, че четническото облекло не е регламентирано, то е изключително разнообразно. За него твърде общо се споменава в чл. 46 от правилниците на ВМОРО, където е посочено, че във връзка с предстоящото участие на всеки четник във въстанието той трябва да има винаги „топли дрехи и

цървули“ без да е конкретизирано какви да бъдат те. Въпреки липсата на конкретни изисквания към формата на въстаниците все пак могат да се очертаят две основни тенденции, които го характеризират: първата е връзката му със създадените по времето на националноосвободителните борби от българския народ униформи, а след Освобождението на униформите на българската армия и втората – неговото общо и функционално предназначение. Първите стъпки към уеднаквяване на четническото облекло, доколкото това е възможно, започват да се осъществяват още преди създаването на четническият институт на ВМОРО в края на 1899 г. Така на практика няколко месеца преди това основателят на четничеството в организацията Гоце Делчев потегля начело на чета за Македония, която е облечена с униформа по военен образец и включва каскети и калпаци, влашки кепета⁸ и цървули. Описание на носената от Гоце Делчев униформа, когато той отива начело на чета през 1903 г. за да инспектира Серския революционен окръг и намиращите се там чети на ВМОРО, прави Пейо Крачолов Яворов: „Бяло арнаутско фесче с черен завит наоколо шал покриваше не твърде голяма обла глава. Сива шаячна куртка, сини шаячни панталони и опнати до колена орехови чешири в пристегнати опинци очертаваха правилните форми на среден ръст фигура. Облечено само в левия ръкав тъмносиво кепе, полунаметнато и с повлачена дясна пола, придаваше особено дива прелест на цялата горда осанка. С кама, револвер и патрондаш на кръста, с претметната зад рамо светла манлихера, Гоце приличаше на някакво хайдушко божество“. С униформено облекло ушито по мярка е облечена и четата на воеводата Марко Лерински. То включва: сива крутка и каракачанска гуна, жълти шаячни панталони, а също и с подковани опинци „с шарени пуфки на носовете“. Така употребата на униформено облекло широко се използва по време на въстанието от четниците във всички райони (Eldarov et al. 2003, pp. 99 – 101).

Друг вид униформа се явяват всички видове народни носии и облекла, които са характерни за районите, където се провежда въстанието. Освен този вид униформа четниците носят и армейско униформено облекло, предимно българско, и в по-малка степен турско. Българските военни униформи – офицерски, унтерофицерски или войнишки се носят от войводи или четници, които са напуснали българската армия, за да отидат да се сражават за свободата на своите поробени братя. Турското войнишко облекло обикновено се носи от онези четници, които са го взели от аскера⁹. Носенето му осигурява голямо предимство, позволявайки на четниците да действат по всяко време на денонощието, както и във всички райони (Eldarov et al. 2003, pp. 102 – 103).

Носенето на униформата е неразривно свързано и със символите по нея. Те са белег на националната принадлежност. В армиите те служат за опознавателни знаци върху облеклото на бойците и командирите и изразяват историческите традиции. Те се поставят и върху армейските знамена, печатите на военните части и подразделенията. „Символите на илинденци-преображенци сочат по недвусмислен начин, че те са чисто български и са приемници на тези, използвани от българският народ в националноосвободителните му борби до Освобождението през 1878 г., а след това и от официалните институции на младата българска държава“ (Eldarov et al. 2003, p. 109).

Пожарът на Илинденско-Преображенското въстание получава най-голям размах в Битолския окръг. Въпросът за началото на въстанието е окончателно решен на окръжния конгрес, проведен от 17 до 24 април 1903 г. в Смилево, който официално започва работа на 19 април 1903 г., на него за председател е избран Дамян Груев и за секретари Парашкев Цветков и Георги Попхристов. Конгресът започва с изслушване на докладите на делегатите от околиците „за състоянието на четническите сили, въоръжението, военната подготовка и материалното осигуряване“. След което заседанието протича в обсъждане и приемане на редица важни решения, касаещи „подготовката на въстанието и планирането на бойните действия“. На базата на състоянието и наличните сили, отнесени към топографията на революционния окръг, е извършено ново териториално преустройство на окръга. Революционните околии са трансформирани от девет в дванадесет въстанически района, които от своя страна се състоят от по-малки организационно-териториални единици, наречени участъци или подрайони. На конгреса е избрано и ръководство на въстанието (Генерален щаб) в състав – Дамян Груев, поручик Борис Сарафов и Атанас Лозанчев. Определени са и резервни членове на щаба – Георги Попхристов, Петър Ацев и Лазар Поптрайков. На всеки от въстаническите райони са назначени Горски районни началства в състав от трима – четирима изтъкнати местни дейци с дългогодишен опит.

На 21 април 1903 г. при село Баница, Серско, на път за участие в конгреса на Битолския окръг, в бой с редовни османски части загива един от водачите на революционното движение и главен ревизор на четите – кукушанинът Гоце Делчев. Убийството на апостола променя плановете за провеждане на конгрес и той е свикан в края на август в местността Ливадката край с. Пирин, където е взето решение началото на въстаническите действия в окръга да започнат на 14 септември 1903 г. – Кръстов ден. За окръжно ръководно тяло конгресът избира Димитър Стефанов, Александър Радославов (секретар на четата на Яне Сандански) и Симеон Витанов. Револу-

люционните действия трябва да започнат в Демирхисарско с взривяването на моста на р. Струма, като те се изразяват главно в активни нападения на постовете на османските войски, прекъсване на телеграфни и телефонни линии, взривяване на мостове и др. (Panayotov et al. 1983, p. 26).

Конгресът в Смилево взема решение за начина на водене на бойните действия, като те да бъдат повсеместни и да имат партизански характер. Взето е решение бойните действия да започнат едновременно във всички райони на окръга. Съставът на въстаническите сили трябва да се определя в зависимост от конкретно поставената цел, без да се ангажира масово населението. При нападение на по-големи обекти се предвижда обединението на няколко отряда в по-голямо въстаническо формирование, което след изпълнение на поставената му задача трябва да се раздели и разпръсне, с което се цели да се затрудни преследването му от противника. Целите, които се поставят пред четите са „да прекъсват железопътни линии, телеграфните съобщения, да нападат малобройни противникови отряди, да разоръжават мюсюлманското население, да нанасят удари по държавните учреждения и да защитават българското население от репресии“. Препоръчва се Горските районни началства, войводите и всички въстаници да проявяват инициативи в рамките на въстаническия план (Eldarov et al. 2003, p. 126 – 127).

След конгреса Главният щаб, с щабна чета, извършва обход на всички въстанически райони с цел контрол на заключителните приготовления за въстанието. Така при извършената проверка в Леринско от ръководителите на въстанието (Дамян Груев, Борис Сарафов и Атанас Лозанчев – Главния щаб) на 1 юли 1903 г. е взето решение началото на въстанието да е полунощ на 19 срещу 20 юли, в навечерието на православния християнски празник „Св. пророк Илия“ – Илинден. С това съдбоносно решение е запознат Окръжният комитет в Битоля, за да уведоми незабавно и Централният комитет в Солун и Задграничното представителство в София. На 9 юли Главният щаб изпраща окръжно до всички Горски районни началства за датата на въстанието, като в средата на месеца са изработени и „подробни указания за начина, по който ще се води борбата“. На 15 юли е подготвен и „текста на възванието за обявяването на въстанието“. С цел на запазване на тайната за началото на въстанието докрай датата е съобщена в последния момент на всички Горски районни началства, като по този начин е постигнат елемент на „внезапност и изненада“ (Eldarov et al. 2003, pp. 128 – 129).

Протичането на въстанието в Битолския окръг преминава през три фази, които сравнително добре могат да се охарактеризират: „водене на активни настъпателни действия през първата седмица, относително дълъг

период на мирновременен живот и продължителна фаза на партизанска война в защита на освободените територии“ (Eldarov et al. 2003, p. 129).

На 17 септември 1903 г. се разиграва едно от най-големите сражения по време на Илинденско-Преображенското въстание в Битолския окръг, където в полите на Бигла планина край с. Слоещица около 1000 въстаници се противопоставят на десетхилядна турска пехота, поддържана от 14 планински оръдия и 4 кавалерийски ескадрона. Въстаническите сили под непосредственото командване на Главния щаб, разпределени в три отряда, прикриват фронт от близо 15 километра. Благодарение на уелото ръководство на поручик Борис Сарафов от Главния щаб оказват „твърда съпротива“ и само численото превъзходство и придадената артилерия „наклоняват везните в полза на противника“. Отстъпвайки организирано въстаниците нанасят „големи загуби в жива сила на турската войска“. Въпреки тази героична проява на въстаническите сили, два дни след това сражение – на 19 септември 1903 г., Главният щаб взема решение за плавно прекратяване на активните партизански бойни действия и за демобилизацията на въстаническите сили. Заповедта на щаба, чрез куриери, е разпространена до всички райони на окръга и в края на септември и началото на октомври навсякъде е извършена демобилизация, прибиране и складиране на оръжието (Eldarov et al. 2003, pp. 132 – 133).

Северните граници на Битолския окръг се очертават от Крушовската, Кичевската и Прилепската околия. Крушовската революционна околия, със средищния град, играе важна роля в структурата и дейността на ВМОРО. Вътрешната организация успява да привлече не само българските екзархисти, но и голяма част от влашкото и отделни представители на албанското население в града, които са патриаршисти. По време на Илинденско-Преображенското въстание тук са мобилизирани над 1200 въстаници. Географските особености на района – преобладаващият планински характер и неговата сравнителна отдалеченост от големите турски гарнизони в Битоля и Прилеп създават благоприятните условия за масовост и продължителност на въстаническата борба. Тези благоприятни условия позволяват в оставащите месеци до въстанието в Крушовската революционна околия да се провежда още по-интензивна подготовка. Всички годни да носят оръжие преминават през военна подготовка, ръководена от подпоручик Тодор Христов. Горското районно началство в града почти свободно и легално изпълнява своите функции (Eldarov et al. 2003, p. 133).

Въстанието в Крушовския район избухва в нощта срещу 21 юли 1903 г. по набелязания план. Всички правителствени учреждения са превзети от

въстаническият отряд на Андрей Докурчев, като е дадена само една жертва. Най-ожесточени сражения се водят при турската казарма, където се намират 60 войници. От обсадената казарма успяват да се измъкнат само 17 войници и един офицер, а въстаниците дават 7 убити и 5 ранени. Докато траят боевете в Крушево редовна войска и башибозуци се опитват да проникнат в града, но срещат твърдата съпротива на прикриващите отряди, които са разположени на съседните височини. Провалени са опитите на противника на 22 и 23 юли да си възвърне Крушево.

На 22 юли Горското началство, което до този момент управлява бойните действия от командния си пункт намиращ се извън града, слиза в освободения град. Съвместно с местните първенци, представители на трите етнически групи и двете християнски изповедания е свикано събрание на което е взето решение за организиране на временно градско самоуправление. Измежду присъстващите, около 60 души местни първенци, на събранието е избрано шестчленно Временно настоятелство, наричано още и Временно правителство. В избраната временна изпълнителна власт на Крушево са включени представителите на трите етнически и религиозни групи – българи екзархисти, власи, албанци и т.нар. гъркомани – българи от църковната юрисдикция на Цариградската патриаршия. Решенията, които взема Временното правителство, са свързани с осигуряване на мирновременния живот в града. В неговите правомощия влизат: да облагат гражданите с военновременни налози, да реквизира храни, да наказва провинилите се. Така изградената временна власт в Крушево още тогава е наречена Крушовска република и с това име остава в историята (Eldarov et al. 2003, p. 133).

От политическа гледна точка изграждането на временната власт има голямо значение за установяване на искрен съюз между различните етно-религиозни общности в борбата срещу общия тиранин, но от военна гледна точка тя е в противоречие на плановете на Главния щаб на Битолския окръг за партизанския характер на борбата и за запазване на мирното население. В Крушево тези разпореждания не са спазени по самоинициатива на местните ръководители. Подобно отклонение от решенията на конгреса за стратегията и тактиката за провеждане на Илинденско-Преображенското въстание не може да не остане без сериозни последствия. Съдбата на Крушевската република е неразривно свързана със съседния Прилепски район, където по редица субективни фактори ВМОРО не успява да подготви и вдигне въстание. Това позволява безпрепятственото придвижване на турската войска от Косово през Прилеп към Крушево, което в последствие предreshава съдбата на Крушевската република. На 29 юли 1903 г. градът е

обкръжен от 10-хилядния корпус на Бахтияр паша, подкрепен с артилерия. Обръчът около града бързо е заключен от всички страни, като в обсадата на града се включват по един отряд от Битоля и Кичево. Силите на въстаниците наброява около 1200 души и въпреки неравностойното положение, въстаниците отхвърлят отправления им ултиматум за безусловна капитулация. Започналото на 30 юли сражение е съпроводено с артилерийски обстрел на въстаническите позиции и жилищните сгради на града. Смазани от 20-хилядната турска войска, въстаниците се оттеглят от предните си позиции. Единствено на заповедта не се подчинява войводата Пито Гули със своите 370 бойци. Така в местността Мечкин камен започва едно от най-славните, ожесточени и кръвопролитни сражения на Илинденско-Преображенското въстание. Саможертвата на четиридесет въстаници и техният воевода Пито Гули е изпълнение на техния дълг и устояването докрай на положена клетва към Македония. Краят на Крушевската република е на 31 юли, когато след продължилия цяла нощ артилерийски обстрел спира и градът е подложен на опожаряване, разграбване и извършване на неописуеми зверства и насилия над мирното местно население. Така е сложен край на въстанието в Крушевския район (Eldarov et al. 2003, pp. 136 – 137).

Лозенградския санджак (Къркклисе) по сведения на официалната османска статистика в последното десетилетие на XIX век обхваща 7 каази¹⁰ и 22 нахии¹¹. Той е „разположен в североизточната част на Одринския вилает¹² и граничи на север с Княжество България, на изток с Черно море, на югоизток с Чаталджанския санджак, на юг с Родостенския, а на запад с Одринския“. Именно на неговата територия е изграден Малкотърновско-Лозенградско-Бьунархисарският въстанически район, чието българско население в навечерието на Илинденско-Преображенското въстание е изцяло обхванато от нелегалните структури на ВМОРО. Тъкмо на неговата територия от 28 юни до 1 юли 1903 г. се провежда конгресът на Одринския въстанически окръг. На конгреса освен Михаил Герджиков, Васил Пасков, Велко Думев и Георги Василев от ръководството на организацията са и други делегати от различни райони на окръга – Христо Караманджуков, Димитър Катерински, Никола Славейков, Димо Янков, Атанас Разбойников и капитанът от българската армия Стамат Икономов и др., като според различни сведения на очевидци на конгреса присъстват между 200 и 450 души (Eldarov et al. 2003, pp. 219 – 220).

Въпреки констатациите на конгреса, че въоръжението на въстаниците е много слабо, на него е решено да се пристъпи към непосредствена подготовка на въстанието. Консолидирайки се с решенията на конгресите

в Солун и Смилево, конгресът на Петрова нива извършва и основно териториално преустройство. Според степента на предварителната подготовка и на базата на географското разположение на околиците е взето решение Одринския окръг да бъде разделен на пет нови въстанически района: „Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски (I), Чокенски (II), Мустафашанско-Одрински (III), Дедеагачко-Гюмюрджински (IV) и Ахъчелебийско-Скеченски (V)“ (Eldarov et al. 2003, p. 220).

Възприемайки всички приети решения на конгреса в Смилево, в съответствие с общия план на въстанието е разработен план за действие в окръга и планове за отделните райони и участъци. С цел разпокъсване на турските сили и за да се постигне повсеместност на въстанието е взето решение въстаническите действия да се водят във всички райони на окръга независимо от различната степен на подготовката на въстаническите сили. Единствено само в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски (I) район е предвидено воденето на „повсеместни“ въстанически действия поради това, че подготовката на населението е най-добра, за останалите четири района се предвижда провеждането „само на партизански акции срещу военни подразделения и важни обекти на противника“, с което се цели да се ангажира неговото внимание и да се ограничи маневрената му способност.

Приемайки принципите от Смилевския конгрес и изхождайки от схващанията на ръководители на въстанието да се избират и назначават лица с богат революционен боен опит, делегатите единодушно избират „за членове на върховния команден орган на въстаническите сили в окръга – Главно ръководно боево тяло – Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов“ (Eldarov et al. 2003, p. 220).

Явявайки се най-висш орган на революционната власт в окръга, Главното ръководно боево тяло възглавява въстанието и всички бойни части, които се намират под неговото разпореждане. Той е и органът който уточнява и датата за обявяване на въстанието в Одринско. С цел по-добра организация на въстаническите действия и по-доброто им ръководство първи (I) и пети (V) въстанически райони са разделени на участъци, като във всеки се предвижда да действа „участъкова чета“. Поради факта, че останалите райони не са разделени на участъци, то на тяхната територия се предвижда само сформирание на районни чети – три, по една за всеки един от тях (Eldarov et al. 2003, pp. 220 – 221).

Предвидено е създаването, по подобие на селските чети в Македония, на т.нар. смъртни дружини, „които се набират от легалните членове

на ВМОРО в селата и изпълняват ролята на своеобразна запасна армия на организацията, която е в постоянна готовност за мобилизиране“. До избухването на въстанието са създадени такива смъртни дружини в почти всичките 50 села на района.

Въстанието в Одринския въстанически окръг избухва на 5 срещу 6 август – Преображение, въстаническите действия обхващат територията на целия Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район. В своята прочувствена реч пред въстаническите сили, която Михаил Герджиков отправя преди нападението на гр. Василково¹³ заявява: „часът за който работихме ден и нощ, купувахме пушки, скитахме из балканите и пълнихме занданите, най-сетне е ударил ... Вместо с темане всеки душманин ще се посреща с нож и куршум, догдето не се очисти нашата страна от душманите или се подчинят на нашия ред и заживеят с нас не като мъчители и господари, а в братство и мир, с еднакви права и задължения“.

Започналите на Преображение въстанически действия довеждат до овладяването на Граматиково, Василико, Ахтопол и е освободена обширна територия, на която е установена Странджанска република, просъществува около 20 дни, преди да бъде унищожена от около 40-хилядна турска войска и башибозук¹⁴. Близостта до Одрин, Лозенград и Цариград не позволява разширяване на въстаническите действия и като използва добрите комуникации противникът съсредоточава 40 000 турска войска и башибозук. Въпреки отчаяната съпротива на въстаниците те не са в състояние да устоят на превъзходящото ги числено превъзходство в личен състав и въоръжение. Противникът използва модерно въоръжение, артилерия и конница. От българска страна не идва така необходимата помощ, за да не се даде повод за война на Високата порта и нахлуване на българска територия. При така създадената ситуация в упорити отбранителни боеве мнозина от въстаниците и местното население намират смъртта си. Мнозина от въстаниците успяват да се доберат все пак до спасителната българска територия и да потърсят спасение и убежище в отечеството. Кървава разправа с въстаналите села в Одринско по брой на жертвите довежда до сходни по численост с тези в Битолско (Eldarov et al. 2003, p. 222).

Илинденско-Преображенското въстание изостря българо-турските отношения, което кара европейските правителства да отправят нота до България и Турция за непредприемане на въоръжени действия. Двете страни си отправят взаимни обвинения. Турция упреква българската страна, че подпомага въстаниците и че струпува войски по границата. България с основание посочва фактите, че кризата в империята се разширява от избирателната по-

литика на Османската империя срещу българите в Македония и Одринско. От проведените срещи между крал Едуард VII и Франц Йосиф на 21 август 1903 г. във Виена и на 6 септември 1903 г. между монарсите на Германия и Австро-Унгария става ясно, че Германия и Австро-Унгария искат да запазят статуквото¹⁵ на Балканите, като Македония няма да получи автономия. Руската дипломатия също не остава настрана от спора и отправя остра нота до Османската империя, с искане за извършване на административни промени в Македония. Оценявайки поведението на Великите сили, но страхувайки се от руските искания, карат Високата порта да предприеме стъпки за подобряване на отношенията с България. На 9 септември 1903 г. османският комисар в София официално предлага споразумение: „да се назначи съвместна българо-турска комисия за разрешаване на македонския въпрос; половината комисия да бъде от османски чиновници и половината от представители на македонските българи; комисията да изготви проект за общинска автономия, за допускане на християни в администрацията, за свобода на училищата и църквите и създаване на смесена полиция в Македония“. България заема твърда позиция относно направеното предложение и ще вземе окончателно решение, „след като бъдат прекратени кланетата, мобилизацията на османската армия и бъдат изтеглени изпратените към българската граница войски“ (Panayotov et al. 1983, p. 109 – 110).

Негативният развой на въстанието принуждава Главния щаб да вземе мерки за по-активната намеса на европейските държави и на България за да се постигнат целите на въстанието. Делегация в лицето на известните професори Любомир Милетиц и Иван Гьоргов заминава за европейските столици. На 9 септември 1903 г. Главният щаб на въстанието изпраща един член на щаба в София, с искане за открита помощ на България в освободителното движение. Изготвено е и писмо до българското правителство, което е оставено на 16 септември 1903 г. в пощата на управляващия Българското търговско агенство в Битоля д-р Кожухаров с молба да го изпрати незабавно за България. В писмото се съобщава: „Главният щаб счита за свой дълг да обърне внимание на почитаемото Българско правителство върху гибелните последствия за българската нация, ако то не изпълни дълга си спрямо своите еднородни братя тук по един внушителен активен начин, какъвто се налага от силата на обстоятелството и опасността, която грози общо българско отечество днес“, по-нататък в писмото се казва – „тук ний апелираме към Вас от името роба-българин да му се притечете на помощ по най-ефикасен начин – чрез война“. Великите сили, в т.ч. и Русия, предупреждават България, че решението на македонския въпрос е в тяхната ком-

петенция. В Мюргшег Николай II и Франц Йосиф предлагат нови мерки за „умиротворяване на положението“ във вилаетите, където се водят бойните действия. България започва преговори с Османската империя (Panayotov et al. 1983, p. 110).

След като се разбира, че България няма да започне война, Главният щаб на въстанието започва да обмисля въпроса за спиране на въстаническите действия. На всички става ясно, че без помощ отвън по-нататъшната съпротива е безмислена. Информацията, която постъпва в щаба по линия на Великите сили за неблагоприятния развой на международната обстановка, както и обещанията на чуждите консули за гарантиране на сигурността на онези, които ще сложат оръжие също подейства. Така на 19 септември 1903 г. е взето тежкото решение за прекратяване на въстанието. Без да се преговаря с османските власти четниците организирано се оттеглят. Разпоредено е оръжието да се складира, а въстаниците да се завърнат по родните си места, като в горите да останат само ръководителите на организацията и по-старите четници (Panayotov et al. 1983, p. 111).

Във връзка с позицията на българското правителство в България в редица селища се провеждат протестни митинги. На 7 септември 1903 г. в Русе участниците в митинга открито зоват правителството към война. На 14 септември е свикан голям митинг в Балчик. На 20 септември 1903 г. в София се провежда митинг, който се превръща в траурна манифестация. „Демонстрантите носят черни знамени и плакати, на които са изписани имената на селищата, които са изгорени по време на въстанието“. Представители на Вътрешната революционна организация и македоно-одринското братство се срещат с министър-председателя Рачо Петров, който ги посреща хладно и въздържано. На срещата е изтъкната позицията, че Княжеството може да води война срещу Османската империя единствено ако получи известна поддръжка от Великите сили или поне от Русия. Но те са категорично против военният конфликт между България и Турция и ще вземат мерки срещу страната, която започне първа войната (Panayotov et al. 1983, p. 112).

Илинденско-Преображенското въстание е героична епопея на българския народ, съпоставима с Априлското въстание, като изостря кризата в Османската империя и определя неговото величие. Въстанието не успява да извоюва свободата на брата отвъд Рила и Родопите, но то, включително кървавото му потушаване, е широко отразено от международната общественост. „Това не е само работа на отделни агитатори и престъпници, както твърдят много вестници. Това е изблик на недоволството на цял един народ. То не става поради желанието за една авантюра от страна на няколко

безработни лица, а е вик за помощ от страна на едно силно потиснато население, което се бори за свобода и благополучие“ – от изнесеня доклад във Виена на австро-унгарския консул Август Крал в Битоля.

Въстанието е насочено не срещу турския народ, а срещу султанското правителство. Паметни ще останат думите на Апостола на свободата за македонските и тракийски българи Гоце Делчев: „Аз не мразя османците като народ; аз воювам против османската тирания като господарствена система“. С тях той се явява продължител на идеолога на националната революция Васил Левски.

В Македония и Одринско в хода на Илинденско-Преображенското въстание се водят 239 боя, в които участват 26 500 въстаници срещу близо 350 000 редовна войска и башибозук. Цената е висока – 994 загинали въстаници, 4694 избити, изклани и живи изгорени мъже, жени и деца от мирното население, а 3122 жени и моми са изнасилени от османските части, чиито невъзвратими загуби са 5325 войници. Опожарени са над 200 селища с 12 240 къщи. Обездомени са 70 000 души, а 30 000 търсят подслон в България. В редовете на въстаническата армия са 48 офицери от армията на Княжество България, сред които – един генерал-майор (Иван Цончев), един полковник, един подполковник, 4 капитани, 20 поручици и 21 подпоручици. Значително повече са унтерофицерите и войниците, сражавали се във въстанието, а мнозина оказват подкрепа и от вътрешността на България (Eldarov et al. 2003, pp. 292 – 293).

Нечуваните жестокости и насилия при потушаването на въстанието, дори и на неучаствалите в никакви сражения села, са описани в едно сведение на въстаническите ръководители до чуждестранните консулства в Битоля. В което четем: „Турците направиха последни големи усилия да завземат другите върхове, като харчеха безброй патрони, но не можах да настъпят ни крачка по-горе. Поражението на турците беше голямо и загубите им грамадни и затуй при връщането си аскерите към Лерин изляха яда си над нещастното село Арменско ... Същият ден (4. VIII) турците запалиха селата Косинец, Лабаница, Жупаница и Орман ... избиха много старци и жени, плениха моми, жени и деца. Избиха много невинен народ ... Заграбен е абсолютно всичкия едър и дребен добитък, изровено е всичко скрито и извършени са най-големи насилия и безчестия от аскера и башибозука над нещастните жени и моми. Красивите моми и невести са пленени и пълнят турските хареми ...“ (Panayotov et al. 1983, p. 31).

Българската държава не може по това време пряко да помогне на своите едновременци, но след смазването на въстанието се стреми по всякакъв

начин да смекчи страданията на страдащите и започва ускорена модернизация на своята армия, за да може след близо десетилетие да предприеме решителен опит с война да осъществи националното обединение.

Хронологията на Илинденско-Преображенското въстание е представена в табличен вид (таблица 1) (Panayotov et al. 1983, p. 37 – 144). Събитията са изложени в сбита форма, без разширени подробности и научен апарат. Посочените дати са по стар а в скобите по нов стил. Двата календарни стила са дадени само в табличния вид на хронологията на въстанието. В изложението обаче датите са по стар стил, както са посочени в съответните исторически източници по онова време.

Таблица 1. Хронология на Илинденско-Преображенското въстание

<i>Дата</i>	<i>Събитие</i>
<i>Начало</i>	
2 (15) ноември 1902 г.	Искане на Русия за реформи в европейска Турция
18 ноември (1 декември) 1902 г.	Османската империя обявява план за реформи
10 (23) декември 1902 г.	Опит за обединяване на революционните сили в Македония и Одринско
11 (24) декември 1902 г.	Яне Сандански и решението за повсеместно въстание през 1903 г.
13 (26) декември 1902 г.	Граф Ламсдорф в София
15 (28) декември 1902 г.	Първата революционна акция след Горноджумайското въстание
21 декември 1902 г. (3 януари 1903 г.)	Гоце Делчев изпраща оръжие за Македония
3 (16) януари 1903 г.	Атентатът на влака от Дедеагач за Солун
2 – 4 (15 – 17) януари 1903 г.	Солунски конгрес на Вътрешната революционна организация за вдигане на въстание в Македония и Одринско
12 (25) януари 1903 г.	Подновяване на срещите между ръководните дейци на организацията Четата на Гоце Делчев на път за Банско
13 (26) януари 1903 г.	Гоце Делчев в Банско. Репресии в с. Койнско, Охридско
18 (31) януари 1903 г.	Боят при с. Избища, Ресенска нахия
25 януари (7 февруари) 1903 г.	Доклад на Михаил Ристич
28 януари (10 февруари) 1903 г.	Телеграма на султанската канцелария до румънското правителство
29 януари (11 февруари) 1903 г.	Съвещание в с. Каракьой по повод решението на Солунския конгрес

1 (14) февруари 1903 г.	Френски журналисти за положението на българите в Битолския вилает
4 (17) февруари 1903 г.	Австро-Руска програма за реформи в Македония
7 (20) февруари 1903 г.	Предупреждение на руското правителство към населението на Македония и Одринско
10 (23) февруари 1903 г.	Брой 1 на вестника „Свобода или смърт!“
12 (25) февруари 1903 г.	Съвещание за участието на Ахъчелебийски район във въстанието. Донесение на руския генерален консул в Солун. Сражения край с. Владимирово, Малашевско
17 февруари (2 март) 1903 г.	Брой 2 на вестника „Свобода или смърт!“
19 февруари (4 март) 1903 г.	Акция на четата на Михаил Герджиков
21 февруари (6 март) 1903 г.	Сражение на четата на Яне Сандански в с. Долни Орман
23 февруари (8 март) 1903 г.	Среща на търговския агент Тодор Недков с български първенци
24 февруари (9 март) 1903 г.	Брой 3 на вестника „Свобода или смърт!“
1 (14) март 1903 г.	Изложение до представителите на Великите сили в Битоля
3 (16) март 1903 г.	Брой 4 на вестника „Свобода или смърт!“
10 (23) март 1903 г.	Окръжно-призив към поробените в Ахъчелебийски район за активно участие във въстанието Брой 5 на вестника „Свобода или смърт!“
12 (25) март 1903 г.	Сражение в с. Карбинци
13 (26) март 1903 г.	Репресии в с. Неволяне, Леринско
15 (28) март 1903 г.	Събитията в Ърбино – генерална репетиция
17 (30) март 1903 г.	Брой 6 на вестника „Свобода или смърт!“
18 (31) март 1903 г.	Успешна диверсионна акция по жп линията Солун – Цариград
21 март (3 април) 1903 г.	Сражения при с. Сърмашик
22 март (4 април) 1903 г.	Английският вицеконсул в Битоля за подготовката на въстанието
31 март (13 април) 1903 г.	Брой 8 на вестника „Свобода или смърт!“
1 (14) април 1903 г.	Сражение при с. Лески, Кочанска кааза
6 (19) април 1903 г.	Брой 9 на вестника „Свобода или смърт!“ Сражения при в. Готен
7 (20) април 1903 г.	Брой 10 на вестника „Свобода или смърт!“
14 – 17 (27 – 30) април 1903 г.	Второ съвещание на дейците на Ахъчелебийски район
14 (27) април 1903 г.	Брой 11 на вестника „Свобода или смърт!“
15 (28) април 1903 г.	Солунските атентати
16 (29) април 1903 г.	Опожаряване на с. Балдово, Неврокопско

17 – 24 (30 април – 7 май) 1903 г.	Конгрес на Битолския революционен окръг
18 април (1 май) 1903 г.	Боевете на четата на Лазо Лазов
18 април – 14 май (1 – 27 май) 1903 г.	Четнически действия в Ахъчелебийски район
19 април (2 май) 1903 г.	Доклад на италианския генерален консул в Солун. Доклад до английския посланик в Цариград О'Конър
20 април (3 май) 1903 г.	Съобщение на германското посолство в Цариград Тракийски бежанци на път за България. Репресии срещу българите в Сяр и Демирхисар
21 април (4 май) 1903 г.	Гибелта на Гоце Делчев
23 април (6 май) 1903 г.	Сражения край с. Голешево. Терор над българите в Битоля. Арести и мъчения във Воденската кааза
5 (18) май 1903 г.	Турските власти нареждат да бъде предупредена Българската екзархия
5 – 15 (18 – 28) май 1903 г.	Наказателни акции в околностите на с. Паспалово, Одринско
6 (19) май 1903 г.	Репресии в Петричко
8 (21) май 1903 г.	Сражение при с. Могила, Битолско. Доклад на френския посланик в Цариград
9 (22) май 1903 г.	Трагедията на с. Смърдеш, Костурско
11 – 21 май (24 май – 3 юни) 1903 г.	Сраженията в Радовишката кааза
31 май (13 юни) 1903 г.	Битката при в. Локвата
4 (17) юни 1903 г.	Писмо на Екзарх Йосиф до княз Фердинанд
7 (20) юни 1903 г.	Съобщение за броя на арестуваните българи в Македония. Сражения при с. Левочево
16 (29) юни 1903 г.	Нога на българското правителство до Франция, Русия и Австро-Унгария
28 – 30 юни (11 – 13 юли) 1903 г.	Конгресът в местността Петрова нива
30 юни (13 юли) 1903 г.	Сраженията в местността Петрова нива
1 (14) юли 1903 г.	Възвание на Главния щаб на Битолския революционен окръг
2 (15) юли 1903 г.	Съобщение за иззето оръжие
3 (16) юли 1903 г.	Процесът във връзка със солунските атентати
5 (18) юли 1903 г.	Доклад на управляващите руското консулство в Скопие Македония Съвещание на Вътрешната организация в местността Хайдушки поляни (Родопски конгрес)

16 (29) юли 1903 г.	Френският консул в Солун Л. Стег съветва турските власти да се въздържат от терористични действия
18 (31) юли 1903 г.	Съобщения до българското правителство, че се очаква въстание
19 юли (1 август) 1903 г.	Мерки на османските власти в Скопска кааза Сражение край с. Гьоктепе
20 юли (2 август) 1903 г.	Доклад на английския вицеконсул в Битоля Джеймс Макгрегър
Обявяване и ход на въстанието	
20 юли (2 август) 1903 г.	Обявяване на въстанието в с. Смилево, Гяватколския, Долнопреспанския, Горнопреспанския, Демирхисарския, Буфколския, Охридския, Езерецкия, Крушевския, Костурския, Леринския въстанически райони, Македония
22 юли (4 август) 1903 г.	Телеграми на Хилми паша до Високата порта
22 юли (4 август) 1903 г.	Създаване на Крушевската република
23 юли (5 август) 1903 г.	Превземане на гр. Клисура от въстаниците
24 (6 август) юли 1903 г.	Сражение при с. Иванчища
25 (7 август) юли 1903 г.	Въстанието в Нидженски район
26 юли – 16 август (8 – 29 август) 1903 г.	Въстанически действия в Битолското поле
26 юли – 20 август (8 август – 2 септември) 1903 г.	Въстанически действия в Долнопреспанския район
28 (10 август) юли 1903 г.	Героичната защита и начало на края на Крушевската република
29 (11 август) юли 1903 г.	Сражения при с. Гявато Победата на въстаниците при с. Дъмбени
30 (12 август) юли 1903 г.	Писмо до дипломатическите представители на Великите сили в Битоля
31 (13 август) юли 1903 г.	Дипломатически разговори в Париж за защита на въстанието
1 (14) август 1903 г.	Сражения в Буфколския район
5 (18) август 1903 г.	Сражения при селата Дупени и Елха
7 – 11 (20 – 24) август 1903 г.	Наказателни действия на турците в Ресенско
9 (22) август 1903 г.	Сражения при селата Мраморец и Турие
12 (25) август 1903 г.	Въстаниците превземат нахийския център Невеска
13 (26) август 1903 г.	Битката при с. Цяр Протестен митинг в София
13 – 16 (26 – 29) август 1903 г.	Начало на османското настъпление в Костурския район

14 (27) август 1903 г.	Отбраната на с. Смилево и отстъплението на въстаниците
15 август – 4 септември 1903 г.	Наказателни акции на османските войски в Демирхисарския район
17 (30) август 1903 г.	Сражения при с. Душегубица
18 – 27 август (31 август – 9 септември) 1903 г.	Изстъпления на османските войски в Ресенско
20 (2 септември) август 1903 г.	Опожаряване на селата Душегубица и Лавчани
27 (9 септември) август 1903 г.	Стълкновения в Щърбовската планина
30 август (12 септември) 1903 г.	Писмо до чуждестранните представители в Битоля за жестокостите на османците Сражение при с. Апрскеп
31 (13 септември) август 1903 г.	Кърваво сражение в местността Марково долче
1 – 17 (14 – 30) септември 1903 г.	Поход на четата на Васил Чекаларо
3 (16) септември 1903 г.	Сражение в Нидже планина
4 (17) септември 1903 г.	Изстъпления в с. Круше
9 (22) септември 1903 г.	Турция предлага споразумение по Македонския въпрос
16 (29) септември 1903 г.	Молба на Главния щаб на въстанието към българското правителство да обяви война на Турция
17 (30) септември 1903 г.	Битката при Бигла планина
19 септември (2 октомври) 1903 г.	Решение на Главния щаб за прекратяване на въстанието
20 септември (3 октомври) 1903 г.	Траурна демонстрация в София
Одрински революционен окръг	
3 – 5 (16 – 18) август 1903 г.	Успешни акции в селата Резово и Маджура
5 (18) август 1903 г.	Нападение на с. Инджекьой Сражения при селата Корфуколиби и Пенека
5 – 6 (18 – 19) август 1903 г.	Нападения срещу турската казарма в с. Граматиково Нападение на селата Цикнихор и Керациново
6 – 10 (19 – 23) август 1903 г.	Начало на въоръжените акции в IX революционен участък
6 (19) август 1903 г.	Нападение на селата Стоилово и Калово Сражение в с. Дерекьово
6 – 7 (19 – 20) август 1903 г.	Освобождаване на с. Паспалово
8 (21) август 1903 г.	Превземане на гр. Василково
9 – 25 август (22 август – 7 септември) 1903 г.	Акции на въстаниците в Одринския район
Серски революционен окръг	
3 (16) август 1903 г.	Лагер за доброволци

15 (28) август 1903 г.	Сражение при в. Етипица в Пирин
19 (1 септ.) август 1903 г.	Второ сражение при в. Етипица в Пирин
20 (2 септ.) август 1903 г.	Конгрес на Серски революционен окръг
24 – 28 август (6 – 10 септември) 1903 г.	Създаване на съвместен въстанически отряд
31 август – 1 септември (13 – 14 септември) 1903 г.	Сражение край с. Пирин. Среща на Яне Сандански и генерал Иван Цончев
4 (17) септември 1903 г.	Сражение при местността Куклите
5 (18) септември 1903 г.	Второто съвещание на воеводите от отрядите на Яне Сандански и генерал Иван Цончев Конгрес на Разложката революционна околия в Банско
9 – 13 (22 – 26) септември 1903 г.	Действия на революционните чети в Серски окръг
13 – 14 (26 – 27) септември 1903 г.	Нападение на с. Обидим
14 (27) септември 1903 г.	Въстанически действия в Разлог Сражения в с. Бачево
<i>Други революционни окръзи</i>	
18 (31 август) юли 1903 г.	Сражение на Кукушката чета
20 юли (2 август) 1903 г.	Взривяване на жп линия и моста на р. Вардар при с. Боймица
21 юли (3 август) 1903 г.	Сражение около с. Локово, Дебърско
27 юли (9 август) 1903 г.	Руския вестник „Новое време“ в защита на въстаниците
28 юли (10 август) 1903 г.	Нападение над гр. Гумендже
1 (14) август 1903 г.	Начало на сраженията във Велешката кааза
4 (17) август 1903 г.	Събор в Лондон за защита на въстаниците
5 (18) август 1903 г.	Сражение при Гюришкия манастир, Скопския район
10 (23) август 1903 г.	Митинг в гр. Патрас-Пелопонес
14 (27) август 1903 г.	Злодеяния в Скопско
15 – 16 август (28 – 29 септември) 1903 г.	Опустошаването на с. Долно Трогерци, Щипски район
17 (30) август 1903 г.	Митинг в Белград
19 – 20 август (1 – 2 септември) 1903 г.	Злодеяния в Скопска, Щипска, Кумановска и Радовишка кааза
20 август (12 септември) 1903 г.	Вестник „Новое време“ се противопоставя на „Националцайтунг“ и на „Берлинаре Тагеблат“
24 август (6 септември) 1903 г.	Сражение при с. Клисуре, Гевгелийско
1 (14) септември 1903 г.	Писмо на англикански духовници до министър-председателя Артър Балфур

5 – 20 септември (18 септември – 3 октомври) 1903 г.	Сражения и турски злодеяния в Кочанския район
8 (21) септември 1903 г.	Паметна бележка на външния министър на Австро-Унгария граф Голуховски
<i>Край и последици от въстанието</i>	
17 (30) септември 1903 г.	Споразумение между Русия и Австро-Унгария Дипломатически маневри
17 – 18 септември (30 септември – 1 октомври) 1903 г.	Опожаряване на селата по течението на р. Места
18 – 21 септември (1 – 4 октомври) 1903 г.	Изтезания в с. Якоруда, Разложко
21 септември (4 октомври) 1903 г.	Турските власти призовават българите към покорство
22 септември (5 октомври) 1903 г.	Сражение в местността Св. Богородица в Голевския балкан
28 септември (11 октомври) 1903 г.	Вестник „Свет“ в защита на въстаниците
2 (15) октомври 1903 г.	Нов проект за реформи в Македония и Одринско
3 (16) октомври 1903 г.	Доклад на английския полковник Маси за положението на българските бежанци от Одринско
7 (20) октомври 1903 г.	Сражения при с. Белмекен
9 (22) октомври 1903 г.	Русия и Австро-Унгария връчват на Турция пълния текст на Мюрцшегската реформа
21 октомври (3 ноември) 1903 г.	Турция отговаря на Великите сили
23 октомври (5 ноември) 1903 г.	Протестен митинг в Париж
24, 25 октомври (6 – 7 ноември) 1903 г.	Митинги и в други градове на Франция
26 октомври (1 ноември) 1903 г.	Помощна мисия в Битоля
16 (29) март 1904 г.	Международна конференция в Лондон Справка за турските зверства и опустошения в Македония и Одринско по време на въстанието

БЕЛЕЖКИ

1. Приписвано на Яне Иванов Сандански – български революционер, живял в края на XIX и началото на XX век, деец на Върховния комитет, дългогодишен ръководител на Серския революционен окръг на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, сред най-спорните фигури в освободителните борби на македонските българи. Ениманев, К., 2020. Масонът Захари Стоянов – общественик и писател: „Да живееш, значи да се бориш – робът се бори за свобода, а свободният – за съвършенство“. [онлайн]. Достъпно на: <https://rousse.info/масонът-захари-стоянов-общественик-и/>. [Последно видян: 24.05.2023].

2. Всички дати са по стар стил. Недостатъчно доброто познаване на календарите понякога води до грешки. Необходимата поправка от стар (по Юлианския календар) към нов стил (по Григорианския календар) е от 13 дни, но за събитията, случили се преди 01 март 1900 г., необходимата поправка е от 12 дни. На 31 март 1916 г. България преминава от стар към нов стил, за това би следвало, за събития преди 1916 г. да се използват датите по Юлианския календар – стар стил. В скобите са дадени датите по нов стил.

3. Христо Иванов Силянков – български революционер, поет, историк и мемоарист, деец на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, като документиращ дейността ѝ в най-известния си труд „Освободителните борби на Македония“ (два тома, 1934 г. и 1943 г.).

4. Сред събитията, превърнали се в своеобразни ускорители на въстанието, са Солунските атентати от 15 – 28 април 1903 г., когато в Солун е взривен френският кораб „Гвадалкивир“. На следващия ден такава съдба сполетява и тръбопровода за светлинен газ, а вечерта е белязана от нанасянето на най-големия удар, този срещу „Банк Отоман“. Сражения между турската полиция и извършителите в лицето на групата на „Гемиджиите“, сред които Йордан Попйорданов-Орце, Павел Шатев, Константин Кирков и др. се водят до зори. Резултатът е – засилени репресии срещу българското население във Велес (откъдето са повечето от атентаторите), а в отговор четите на ВМОРО увеличават своята активност в района.

5. Съгласно решенията на Солунския конгрес ЦК на ВМОРО изготвя и разпространява окръжно до всички революционни райони, с което се изисква да се изпратят подробни карти на прилежащите им територии. Върху тях да бъдат нанесени границите, топографските, етническите и стратегическите характеристики на районите, както и числеността и състоянието на местните организации и противникови сили, които впоследствие да послужат за изготвянето на един общ план за действие.

6. Ямурлук.

7 Цървули.

8. Кепе – Горна дреха, къса черна аба с ресни по краищата, каквито носят дебряните и албанците.

9. Аскер – Редовна турска войска.

10. Кааза (каза) – Околия.

11. Нахия – Сборна селска община.

12. Вилает – Голяма административна област в османската държава.

13. Днес Царево.

14. Башибозук (на турски: başıbozuk) е название за вид нередовна войска в Османската империя, както и за отделен войник от тези войски – мюсюлмани, които действат на османската власт при потушаване на бунтове или във война.

15. Става ясно, че Германия и Австро-Унгария искат да се запази мирът на Балканите и че на Македония няма да бъде дадена автономия, защото това би могло да доведе до уголемяване на България. Една голяма славянска държава, според Франц Йосиф, щяла да направи невъзможно управлението на империята му. Англия също възприема тази политика.

ЛИТЕРАТУРА

ЕЛДЪРОВ, С.; ПЕТРОВ, Т.; МИНЧЕВ, Д.; ЯНАКИЕВ, Н., 2003. *Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Подготовка на въстаническата армия и ход на бойните действия*. София: Военно издателство. ISBN 954-509-254-8.

ПАНАЙОТОВ, Л.; ШОПОВ, Й.; ГЕОРГИЕВ, Г.; ХРИСТОВА, Е.; ОМАНОВА, Р.; БУКОВИНОВА, В.; ЙОВКОВ, И.; ПОППЕТРОВ, П.; КАРАГАНЕВ, Р.; ГРЕБЕНАРОВ, А.; КОЛЕВА, Т., 1983. *Илинденско-Преображенско въстание 1903. Хронология*. София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“.

REFERENCES

ELDAROV, S.; PETROV, T.; MINCHEV, D.; YANAKIEV, N., 2003. *Ilindensko-Preobrazhenskoto vastanie 1903 g. Podgotovka na vastanicheskata armia i hod na boynite deystvia*. Sofia: Voенno izdatelstvo. ISBN 954-509-254-8. [in Bulgarian].

PANAYOTOV, L.; SHOPOV, Y.; GEORGIEV, G.; HRISTOVA, E.; OMANOVA, R.; BUKOVINOVA, V.; YOVKOV, I.; POPPETROV, P.; KARAGANEV, R.; GREBENAROV, A.; KOLEVA, T., 1983. *Ilindensko-Preobrazhensko vastanie 1903. Hronologia*. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „D-r Petar Beron“. [in Bulgarian].

121 YEARS SINCE THE OUTBREAK OF THE ILINDEN- PREOBRAZHENIE UPRISING IN 1903

Abstract: The text discusses the most important events in the development of the Internal Macedonian-Odrin Revolutionary Organization, the activities before and during the uprising, and gives a chronology of the Ilinden-Preobrazhenie uprising. The events of the chronology are presented in a condensed form, without their detailed description, and are traced in chronological order from their outbreak to their suppression.

Keywords: Ilinden-Preobrazhenie Uprising; Internal Macedonian and Adrianople Revolutionary Organization; chronology of events

Lieutenant Colonel Dr. Kalin Ranchev Assist. Prof.

ORCID iD: 0000-0002-1397-0781

Military Historical Research Scientific Section

Defence Advanced Research Institute

Rakovski National Defence College

82, Evlogi i Hristo Georgievi Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: ranchev_kalin@abv.bg